

УДК 94(4):316

DOI: 10.24144/2078-1431.2019.1(22).45–65

*Євгеній Бевзюк,
доктор історичних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ІМПЕРІЯ ЯК ІСТОРИКО-ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Останнім часом в Україні дослідженню імперій як політично-го феномену приділено порівняно незначну увагу. Початок ХХ століття дав немало підстав для твердження, що час імперій минув, адже розпалися такі імперії, як Британська, Французька, Пруссська, Австро-Угорська, Російська, Оттоманська, Японська. Та питання імперій поки що не знято з політичного порядку денного.

Саме поняття «імперія» у ХІХ столітті ще не досліджували, а вже у наступному заговорили про імперське мислення, імперські амбіції, імперську традицію. Але власне зміст поняття імперії залишився поза межами інтересів дослідників, або ж демонізувався.

Дослідження та аналіз імперій має важливе теоретичне значення для об'єктивного розуміння історії, сучасності та перспектив розвитку системи міжнародних відносин.

Ключові слова: імперія, міжнародні відносини, цивілізація, геополітика, типологія, політичний феномен, Європа, США, Росія, Європейський Союз, глобалізація, етнос, нація, народ, економіка, культура.

There have been few researches recently in Ukraine investigating empires as a political phenomenon. The beginning of the XX century showed that empires were in the past, yet in the previous century, for the following empires collapsed: British, French, Prussian, Austro-Hungarian, Russian, Ottoman, Japanese. However, the issue of empires is not closed, has not been taken off the political agenda.

The notion of empire was not yet investigated in the XIX century, and in the XX the scientists introduced such terms as imperial thinking, imperial ambitions, and imperial traditions. However, the content of the notion "empire" was not investigated or had a demonized meaning with a destructive sense.

The research and analysis of empires had a serious theoretical significance for the objective perception of history, modernity, and development perspectives of international relations system.

Although it must be emphasized that European countries actually claim to form their own organizational type of state. So, recently, quite often, researchers and politicians have expressed different assessments regarding the prospect of the development of forms of state-territorial organization of European countries. What is the future of the European Union? In decentralization and separation of states in the further integration of cultural and economic space? Is it possible for the united Europe to coexist within the confederacy or federal structure? Price issue concerns not only the EU, but also its territorial organization and, most importantly, the future format of the state. In this regard, the question arises: the prospects of the European alliance – the consolidation of the federation, the confederation of countries, and perhaps the future version of the renewed type of "soft" empire?

We examined the separate principles and aspects of the imperial system. Empires existed in different ages, in different political and cultural environments. All empires were characterized by different models of colonization and space exploration. Different empires perceived their regions with their autochthonous population. However, in many respects the imperial dominant remained similar. This allows us to assume that the ethnic groups can perceive the imperial order at least if it is adapted to its ethno-social and ethnosociological peculiarities, and therefore, in our opinion, it will be incorrect to recall the empire-state only in the past.

Keywords: *empire, international relations, civilization, geopolitics, typology political phenomenon, Europe, USA, Russia, European Union, globalization, ethnos, nation, people, economy, culture.*

Серед численних понять, які сьогодні активно використовуються у гуманітарній сфері, особливий інтерес ви-

кликає таке поняття, як імперія. Практика існування держав-імперій робить дослідження цього питання актуальним для багатьох науковців та публіцистів.

Метою дослідження є розкриття сутності імперій, з'ясування особливостей їх впливу на наше історичне минуле та можливої перспективи появи імперій-держав у майбутньому.

Новизна теми статті полягає в тому, що в Україні останнім часом на науковому рівні порівняно невелику увагу було приділено дослідженню імперій саме як політичному феномену. Якщо зробити ретроспективу у наше історичне минуле, то, як справедливо відмічає В. Мохнач [12], виявиться, що імперії є більш стійкими державними формуваннями порівняно з усіма іншими, у тому числі і з національними державами. Сьогодні поширене твердження, що імперії є цілковитим злом, тому у ХХ ст. відразу заговорили про імперське мислення, імперські амбіції, імперську традицію. Та суть поняття імперії залишалась поза межами інтересів дослідників або ж мала винятково демонізований характер.

Вивчення та аналіз імперій як об'єкта дослідження має водночас серйозне теоретичне значення для об'єктивного розуміння історії, сучасності та перспектив розвитку системи міжнародних відносин.

Загальновідомо, що ряд держав містили у своїй назві термін «імперія». Необхідно відзначити, що серед дослідників імперської проблематики немає єдиної думки щодо аналізованого поняття. На сьогодні існує кілька напрямів дослідження цієї проблематики.

Перший напрям представлений достатньо традиційними студіями, які присвячені участі імперій у міжнародній політиці. Поняття «імперія» в цьому разі тотожне поняттю «велика держава» [12]. Дослідники другого напрямку розробки імперської проблематики розуміють імперію як особливий політичний організм. Він характеризується династичним політичним режимом, складною внутрішньою структурою, гетерогенною системою управління і особливими відносинами між державою і суспільством. У фокусі досліджень цього напрямку знахо-

дяться урядова політика стосовно гетерогенного політичного і соціального простору імперії, імперські еліти [15;17].

Третій напрям в історіографії розглядає імперію як поліетнічну державу, як суспільство, що складається з різних етнічних груп з власними історичними, культурними, релігійними і мовними традиціями. Вказуючи на стійкість чинника поліетнічності в історії імперії, дослідники цього напрямку звертають особливу увагу на трансформацію імперської політики під впливом процесів модернізації [16;20].

Сьогодні у гуманітарній сфері досить поширеним є використання поняття «імперія», з яким пов'язано означення якісного рубежу в історії не тільки ряду держав, а й людства в цілому, і світосприйняття кожної людини зокрема. Тому постійний розвиток понятійного апарату, його еволюція відповідно до стану суспільно-політичного життя вносять постійні кореляції у зміст понять.

Навряд чи буде гіпертрофованим судження про те, що поняття «імперія», «імперія-держава» як суспільно-політичний феномен постійно мутує, і сьогодні набуло скоріше негативного змісту. Втім, важко спростувати той факт, що всі найбільш важливі події, трагедії, прориви у світовій історії пов'язані з появою, підйомом і розквітом різних континентальних імперій, у багатьох випадках імперії здійснювали «творчу роботу». При цьому взагалі не викликає заперечень теза про те, що занепад імперій, як правило, призводив до смутних часів, морально-етичної деградації народів, економічного зубожіння держав і континентів, занепаду та втрати політичних і правових інститутів. У цьому випадку імперія займала місце демона-руйнівника, а її розпад призводив до суспільного, політичного, економічного хаосу.

Перш ніж приступити до розгляду ролі імперій у світовій історії, спробуємо розібратися у понятійному апараті.

Так, латинське *imperium* означає: «1) наказ, повеління, влада, владництво...» [4,с.379]. Отже, концептуальним та відправним пунктом значення латинського *imperium* виступає «наказ».

Сьогодні поняттям «імперія» позначають самостійний тип держави, історично представлений небагатьма прикладами, які існували в історії протягом тривалого часу. Імперія – достатньо пізній тип держави, що склався у процесі взаємодії різних народів в одних державних рамках. Кожна держава імперського типу має неоднорідну територію не тільки у політичному, але і в соціоекономічному плані. Історичний простір імперій включає політико-культурний центр та периферію, столичний і провінційний соціум. У такій державі відбувається регулювання відносин між центром та периферією згідно з існуючими загальноісторичними і цивілізаційними тенденціями, але наявна тенденція існування взаємовідносин, що ґрунтуються на тлі політико-військових стосунків.

Варто відмітити, що раніше у більшості дефініцій під імперською формою правління розумілася монархія. Фактично концепт імперії саме як поняття скоріш за все виник у вченні Монтеск'є. Він вкладав у зміст терміну *імперія* насамперед територію, що знаходиться під владою монарха або деспота [11, с.352]. Проте історична практика довела: певна кількість держав, що звалися імперіями, мали республіканську форму правління. Цей факт можна впевнено інтерпретувати як обставину, що примушує теоретичне поняття імперії розглядати незалежно від понять, які фіксують форми правління у державі.

Розглядаючи імперію як державну форму, ми можемо стверджувати, що для неї характерним є поєднання ознак як унітарної, так і федеративної держави. Більш того, в окремих випадках імперії демонстрували більшу толерантність до своїх регіонів, ніж унітарні держави. Вони були досить зручною, безконфліктною формою державного утворення для практичного життя моноетнічного суспільства. Але на практиці моноетнічність зустрічається надзвичайно рідко. Більшість існуючих держав були і залишаються поліетнічними. За всю історію імперій на Землі, а вона налічує приблизно 2500 років, всі вони були поліетнічними. Тому імперія відрізняється від унітарної держави насамперед наявністю

провінцій, тобто територій, що населені різними етносами. В рамках імперії етноси відстоюють і зберігають культурну своєрідність, звичаї і певні елементи свого законодавства, досить часто і свою традиційну владу. Наприклад, у складі Російської імперії, окрім православних християн, жили католики, інші представники західної цивілізації, прихильники ісламу та північного буддизму.

Від моменту своєї появи кожна імперія виконувала певне функціональне завдання: культурно-релігійна універсальзація системи з метою протистояння зовнішнім викликам; військово-політична організація системи з метою протистояння зовнішнім експансіям і заради організації власної інтервенції; утворення єдиного економічного простору для вільного пересування товарів та капіталу, проведення єдиної монетарної політики, свобода пересування трудових ресурсів та універсальність системи освіти. Тому зовсім не випадково А. Тойнбі називає імперії універсальними державами.

Важливою складовою характеристикою процесу становлення всіх імперій є простір. Прагнення кожної держави до експансії, як свідчить історія, є закономірним явищем. Наприклад, Римська імперія не тільки поглинула території від Європи до Азії та Африки, зробивши їх своїм «життєвим простором», економічним джерелом. Вона також свідомо або несвідомо привнесла у нові райони високий рівень розвитку товарно-грошових відносин, тому що імперія потребувала економічних і культурних зв'язків не з «варварами», а з більш наближеними до її рівня регіонами.

Але поряд з процесом розростання кожної імперії простежується реверсна тенденція її занепаду. Наприклад, до складу Римської імперії увійшли різні провінції. Відповідно провінція не тільки засвоїла високий рівень господарювання, але й додала до товарів власного виробництва, що потрапляли до Рима, додаткову конкурентну вартість виробничих сил (провінційний товар був на 65 відсотків дешевшим ніж імперська продукція) [2, с.162]. Це стало одним із факторів занепаду імперії, вплинуло на згортання торгівлі і ремесел

у центрі, а нова «економічна інтервенція» зі Сходу з часом дестабілізувала господарський комплекс центру.

Крім того, саме у рамках Римської імперії відбувається перехід від локальних філософських систем, культів етнічного змісту до єдиної, загальноімперської релігії. На цій основі з'являється обов'язковий для всіх систем універсалізм у вигляді релігійно-філософських уявлень. Такий же потужний універсалізм формується у правовій галузі. Створюючи правову систему, римські юристи розкрили загальні витоки формування писаних правових відносин. Вони стали однаковими для багатьох народів, ними почали керуватися у повсякденному житті.

Хотілося б зауважити, що всі імперії, які колись існували, забезпечували на етапі свого підйому і розквіту високі соціальні і економічні показники.

Характерно, що в імперський період поширюються науки, значного розвитку досягають сакральні дослідження. Античні науковці намагаються вирішувати такі загальнофілософські проблеми, як форми і методи пізнання суспільства, походження та устрій світу, місце людини у світі.

Характерною ознакою середньовічних імперій стало панування світових релігій. Вперше ідеологія в її релігійній формі стає домінуючим чинником розвитку імперій, її провідним компонентом. Саме за часів появи європейських та азійських імперій виникають світові релігії. Це означало встановлення насильницького миру між різними войовничими племенами і народами під «дахом» єдиного культурно-цивілізаційного ареалу. З IV ст. після розпаду Римської імперії сама імперська концепція доповнюється практикою християнської єдиної церкви. Це лягло у фундамент середньовічного поняття імперії як влади єдиного монарха, головним обов'язком якого було об'єднання всього християнського світу. Ідеологія в її релігійній формі вперше стала домінуючим чинником в організації суспільства.

Суспільно-політична практика до середини другого тисячоліття зумовила появу нового субординаційного типу ім-

перій. Вони об'єднували не тільки різні народи, але також й держави-сателіти. Наслідком такого симбіозу став строка-тий рівень підлеглості, залучення до єдиної економічної, соціальної та політичної конструкції. Більш того, культурний простір таких імперій був вельми різномірним. Такий тип імперій має яскраво виражений рівень структурної ієрархії не тільки в економічній та політичній сфері, але й у зовнішній політиці. Як правило, тут можна виділити домінуючу націю і чітко виражений центр тяжіння – метрополію. Особливість статусу центру, окрім політичного чинника, визначається його конкретною історичною роллю, економічними, культурними досягненнями, а релігійна складова зазвичай не має ключового значення. Класичними прикладами такого типу можуть виступати такі колоніальні імперії, як Британська, Французька, Австро-Угорська.

Тут оновлений зміст ідеї імперії набрав особливого статусу загальності. Імперія стала претендувати на вселенське панування та фіксувалася як універсальна держава. Парадоксально, але кожна імперія як своєрідна форма держави не потребує будь-якого міжнародного визнання з боку інших держав. Масштабність імперій, їх могутність та експансія будь-якої форми (військова, економічна, культурна) призводить до того, що імперія сама виступає абсолютним суб'єктом як визнання, так і невизнання інших держав. А тому мирне співіснування імперій – це химера у часовому просторі. Не меншим парадоксом є нескінченна територіальна масштабність імперій. Як тільки кордони імперії закріплюються, імперський цикл переходить у наступну низхідну фазу занепаду. Завершується не тільки історія народів, але й історія держав, імперій.

В науці існує згода щодо того, що сучасний міжнародний порядок веде свій початок з 1648 року, коли Вестфальський мирний договір поклав кінець Тридцятирічній війні у Західній Європі і санкціонував розпад Священної Римської імперії на 35 самостійних держав. Саме з цього часу затверджується національна держава. Виникає нова форма прав-

ління феодальної держави – абсолютна монархія, що формувалася за принципом держава-нація. Нація – це спільність людей, що склалася історично. Її елементами є державність, економічна спільність (національний ринок), єдина літературна мова. Становлення нації пов'язано із зростанням самоświadомості народів.

Велика французька революція відкрила нову віху в цивілізаційному розвитку Європи. Наслідками Французької революції стали ліквідація станової системи, введення нового державного устрою – парламентської республіки. У той же час республіканська Франція всього лише за п'ятнадцять років від «Свободи, рівності, братерства» повертається до імперії і до імперської ідеї. Вже у 1804 р. Наполеон був урочисто коронований Папою Римським Пієм VII і проголошений імператором французів. Вся влада повністю зосередилась в руках імператора. Франція почала іменуватися імперією. В історії вона відома як Перша французька імперія. Таким чином, народ Франції на ближчі роки своє майбутнє знов пов'язав з імперською ідеєю і з легкістю відмовився від республіки.

Втім, відбулися істотні зміни і в інших країнах європейського континенту. Так, на початку XIX ст. Німеччина була завойована наполеонівськими військами. Здавалося б, що імперська ідея повністю остаточно зникне з німецьких земель. Але вже у кінці XIX ст. грандіозний стрибок у своєму економічному розвитку робить Пруссія. Вона впевнено займає лідируюче положення в Європі. У 1848 р. Німеччина пережила революцію, проте вже в 1870-1880 рр. при канцлері Отто фон Бісмаркові дедалі виразніше вимальовується німецький варіант імперського капіталізму.

Германська імперія об'єднувалась під владою Пруссії, разом з її «залізним канцлером» очолила процес збирання німецьких земель. Фінальним акордом відродження на німецькій землі імперії стала поразка Франції у франко-пруській війні. Вже у січні 1871 р. у Дзеркальній залі Версальського палацу король Фрідріх Вільгельм I був проголошений

імператором. Німеччина знову приєдналася до імперського клубу і, безумовно, володіла рядом важливих рис, що так притаманні імперській організації держави [14, с.73].

Потрібно вказати на таку сторону імперського процесу, як створення та поступова уніфікація до єдиного культурного зразка (достатньо згадати позитиви з часом реалізованої американцями концепції «плавильного тигля»); поява континентальної системи міжнародних відносин, що існувала у рамках відповідної нової економічної системи; укріплення цивілізаційної системи цінностей – лібералізм, демократія, соціальні ідеї, правові відносини, особисті свободи. В Російській імперії з моменту її появи безумовно намітилися схожі до європейських імперій процеси. Втім, існувала власна євразійська специфіка.

Традиційно вважається, що роком народження Російської імперії був 1721 рік, в якому Петро I прийняв високий титул. У подальшому розширення імперського простору Росії відбувалося винятково шляхом зовнішньої експансії. Тому характерною рисою процесу існування Російської імперії, до речі, як і Пруської, була їх військова сила. Імперські армії завжди несли в собі агресивний зміст, завжди залякували і завойовували. Як правило, це робилось під гаслами «захисту вітчизни» або «захисту інтересів».

З огляду на сказане, зовсім невинновим є твердження Ключевського про те, що для Петра I «війна стала головним рушійним важелем реформаторської діяльності» [7]. Олександр Гольц відзначав, що «армія, створена Петром, перемелювала населення імперії. Більшість податків, що збирались у Росії, витрачались винятково для забезпечення збройних сил. Петро I зробив фіскальну систему практично досконалою. Армія сама збирала призначені для її утримання податки. Збройні сили здійснювали на території Російської імперії основні функції держави» [3]. При цьому російська армія за своєю чисельністю була гіпертрофованою частиною імперського організму і воювала не вмінням, а чисельністю. Демограф Б.Урланіс підрахував, що з 120 тисяч солдатів, які

становили статистику загиблих у 1700-1725 рр., безпосередньо під час військових дій або від ран загинула тільки третина [8].

Важко заперечити той факт, що імперські армії завжди були зовнішнім політичним інструментом, але для Російської мілітаризованої імперії армія на багато років визначала також внутрішню політику (двірцеві перевороти) і духовну атмосферу суспільства.

Реалії російської історії свідчать, що Росія набувала імперських рис, зберігаючи автономію власних дрібних сателітів, ще навіть не ставши єдиною незалежною державою. У XVI-XVII ст.ст. ця практика зберігається. Ми бачимо у складі майбутньої визнаної імперії Астраханське, Казанське і Сибірське царства. Окремі території добровільно увійшли до складу Російської імперії, висловивши прохання, як це було з дрібними грузинськими царствами і князівствами. Для інших винагородою за більш високі зразки європейської культури стала експлуатація і пригноблення «диких племен» Сибіру та Азії.

Специфіка російської імперської регіональної політики полягала у культурній відмінності її східних і західних окраїн, їх належності до різних суспільно-культурних цивілізаційних типів. На Сході, при всій кострубатості бюрократії російського управління, культурно-освітня місія Росії навіть набрала певної рації. До речі, у самій природі російської влади з її патріархальним деспотизмом завжди був наявний певний елемент спорідненості з державницькими традиціями Сходу. Але цей деспотизм був більш європеїзований та гуманізований впливом європейської цивілізації. У Російській імперії нікого не саджали на кіл, як це робили у Хиві й Бухарі, там тільки вішали, як декабристів, інакодумців висідали у Сибір.

Під російським імперським двоглавим орлом сибірські народи стали об'єктом асиміляції, отримали кирилицю, навчальні та освітні заклади (Казанський університет). Місцева еліта увійшла до складу російської інтелігенції, отримала

транзитний доступ до зразків західної культури. Для феодално-родових районів ісламу, де повсякденний деспотизм місцевих емірів і ханів був соціокультурним та традиційним елементом, російські бюрократи і хабарники стали засобом «м'якої сили», або «м'якої експлуатації».

На відміну від східних імперських районів, на заході імперська адміністрація мала справу із соціумами, які були більш цивілізовані, ніж пануюча нація. Тому, попри даровані привілеї місцевим народам, у царстві Польському і великому князівстві Фінляндському Російська імперія не розглядалася в якості культурного донора. Хоча в цілому російська аристократія не протиставляла себе місцевій аристократії, як це, наприклад, було у британських колоніях. Росіяни не тільки легко спілкувалися, але й змішувалися у родинних шлюбах із «інородцями», відкриваючи їм доступ до аристократії, до військової і адміністративної кар'єри. Достатньо пригадати долю барона, генерал-лейтенанта Російської імператорської армії Карла Густава Маннергейма, який з часом став президентом Фінляндії, або грузинського князя Багратіона, героя Бородінської битви.

До імперської ідеї з її масштабним підривом етнічних ареалів, до процесу імперської «гонки» за економічними перевагами особливо активно включилися у другій половині XIX ст. країни – аутсайтери. Такими країнами стають Франція, Німеччина, Італія, Японія. Європа та Азія другої половини XIX ст. підпорядковують нові колонії, їх суспільно-економічний розвиток своїм інтересам. На практиці нова імперська модель виштовхувала та знищувала місцеві культури на фоні привнесення європейського культурного елемента до «туземного» ареалу.

У часи радянської влади на фоні гасел про «світову революцію», «пролетарський інтернаціоналізм» ідея імперії змістовно трансформується. Від імперії еkleктичного типу, що втілюється у поділі російського імперського простору на губернаторства з їх політичною підлеглистю імперському центру, радянська імперія трансформується у нову суборди-

наційну форму. Фундаментом імперії був марксизм з його класовим космополітизмом, більшовизм був системою не тільки політичною, але й ідеологічною. Особливістю ідеології радянської імперської політики була міфотворчість. До міфічного уявлення територіального простору привносились практика імперського мислення. Вона спрямовувалась не на власні території, а на території, які необхідно було здобути, наприклад територію «Київської Русі», до якої Москва мала таке ж відношення, як Кенігсберг – до імперії Карла Великого.

Національна політика СРСР у радянському імперському варіанті, на нашу думку, концептуально схожа на американську концепцію «плавильного тигля», тому що передбачала поступовість переходу до такої форми, як національна імперія. Змістом імперії мала стати нова громадянська нація, що включала б не тільки безкласове суспільство, а і нову етнічну спільноту – «радянський народ».

Становлення радянської імперії відбувалось перш за все не на етнічному (пригадаймо працю В.Леніна «Право націй на самовизначення»), а на ідеологічному ґрунті. Перші кроки радянської влади були спрямовані на руйнацію імперської економічної і соціальної спадщини. По-перше, демонстративно було переорієнтовано зовнішню політику від політики експансії на декларування політики миру. Про це було наголошено у Декреті про мир. Росія «відпустила» західні території, що дісталися їй після «трьох розділів Польщі» у XVIII столітті. Стали незалежними Фінляндія, Прибалтика. У 1922 році утворено Радянський Союз. Імперія стала федеративною.

Поступово будувався невідимий господарський комплекс Радянського Союзу, складовим елементом якого стало утворення єдиного культурного простору при політичному домінуванні центру. Крім того, не буде перебільшенням твердження про те, що державою велась робота з вирівнювання економічного і культурного рівнів регіонів, причому часто методами культурної експансії метрополії на націо-

нальні райони. Враховуючи незначний історичний час існування СРСР, а також складність внутрішніх і зовнішніх обставин (світова війна, панування ідеологічної обмеженості), необхідно визнати певну ефективність зроблених імперією соціальних та економічних зусиль, але центр не зміг подолати національні тенденції до розпаду єдиного простору.

Однією з причин розпаду стала внутрішня суперечливість та непослідовність політичної еліти, а інколи і її нездатність сформуванати єдиний економічний і культурний простір.

У процесі створення регіональних структур, наприклад у Радянському Союзі, економічна складова процесу імперотворення підпорядковувалася ідеї «вирощування національних кадрів». Критерієм призначення на керівний пост були «ідеологічна надійність» та належність до місцевої етнічної еліти, що слугувало меті продемонструвати повагу до місцевих національно-культурних традицій. В окремих випадках імперія брала участь у процесі «штучного конструювання» національних культур, наприклад писемності та алфавіту для казахів та молдован, літературних мов для малих народностей. Але у ряді республік, починаючи з кінця 70-х років, створилися об'єктивні умови для піднесення національно-етнічної самосвідомості і етнічної культури. Тут доречно згадати, що навіть у кожній Прибалтійській республіці існував власний національний кінематограф. Разом щороку вони випускали до сорока повнометражних фільмів. До сказаного хотілося б додати, що існування та підтримка різних національних культур, навіть у вигляді «регіонального заспокійливого», апріорі приводила до відносного ослаблення центру метрополії, до зниження його політичного і економічного впливу на регіони. Поступово це привело до зміцнення потенційних етнокультурних центрів, які за сприятливих умов включилися у відцентрові перегони. У Радянському Союзі поступово створилися альтернативні центри, що володіли в імперії певною юридичною незалежністю. З часом це стало формальною підставою для розпаду.

Підсумовуючи тему дослідження, хотілося би торкнутися питання можливості появи імперій в умовах процесу глобалізації. Глобалізація як процес досить складне та суперечливе явище, а не спрощений діалог та контакт між народами світу. Насправді цей процес створює об'єктивні умови для появи нових імперій-держав. Вже сьогодні менша частина людства, так званий «золотий мільярд», консолідує і об'єднує певні етноси, диктує більшості суспільно-політичну та культурну модель, яка є результатом її унікального просторового, історичного і географічного розвитку. Із цього процесу формується однополярна глобалізація, яка вже сьогодні певними елементами може нагадувати імперію.

Мова йде про проекти континентальної або часткової атлантичної глобалізації. Вона є нічим іншим, як процесом поширення американської моделі політичного та соціально-економічного устрою, американської геополітичної могутності, американської вестернізації, яка культурно уніфікує всі інші цивілізаційні моделі. Цій тенденції протистоїть євразійство, яке традиційно розглядається в якості опонента або протидії тенденціям універсалізації з боку Заходу. Така конкуренція насамперед може розглядатися як протистояння тотальній однополярній глобалізації, або формування нової багатополлярної глобалізації, де буде здійснюватись діалог культур. Але сьогодні ніхто не може дати чіткої відповіді на питання: чи не живемо ми в епоху становлення нових імперій-держав, в основі яких буде лежати соціокультурний, цивілізаційний принцип? При цьому необхідно враховувати і той факт, що імперський процес за змістом і суттю протистоїть новому розумінню світової універсальності і космополітизму. Держава-імперія – це не палаци на безмежних просторах, а потужна система у рамках певної цивілізації. Її змістом є забезпечення життєво важливих для держави функцій та систем центральної влади, економіки, армії, системи освіти і виховання, наукових і виробничих проєктів, духовної сфери, ідеології і національної ідеї, консолідованих відносин між людьми і різними соціальними групами.

Сучасний стан розвитку політичної свідомості людства на різних континентах, в тому числі і на пострадянському просторі, свідчить, що відродження імперської ідеї може відбуватися завдяки місцевим елітам. Останні, поряд з бажанням закріпити високий етнічний статус у політичному керівництві, активно включаються у процес пошуку нових центрів тяжіння, наприклад, Захід або Схід.

Це підтверджує, що принаймні на рівні підсвідомості нові державницькі еліти відчують певну невпевненість щодо перспективи існування держав і таким чином визнають власне периферійне становище в економічній та політичній структурі світу. Тому нагадаємо широко відомі історико-соціологічні причини, що служать каталізатором формування певних ієрархічних структур, які з часом приводять до появи імперій. Безперечним є той факт, що кожна політична одиниця – рід, плем'я, держава, імперія – здійснює безперервний процес експансії, причому форми експансії можуть бути різними – економічна, ідеологічна, військова тощо. У цьому процесі за рахунок сусідів розширюються межі власної території до тих пір, поки в результаті опору не встановляться більш-менш тверді кордони. Кордони держави – не застигли форми, а силові лінії, де схрещуються різні інтереси і врівноважується внутрішній і зовнішній тиск.

Тому не випадково, що війна в історії людства – більш постійне явище, ніж мир. За підрахунками окремих істориків, з чотирьох тисячоліть історії людства приблизно триста років ми прожили у мирі. Не можна забувати, що навіть період тривалого миру – це лише результат рівноваги ворогуючих сил, або військового паритету. Рівновага постійно порушується, і тоді відбувається розширення, звуження або загибель держави. Отже, виходячи із закономірного алгоритму прагнення кожної держави до розширення, зростання в будь-якій формі, досить імовірною залишається можливість перетворення існуючих великих світових держав у держави-імперії. Додамо, що дослідження практики існування імперій неможливе без урахування

того, що кожен епізод їх існування є прикладом реалізації центрального принципу імперії в будь-яких конкретних обставинах часу і простору, а тому може бути як вдалим, так і невдалим.

Розглядаючи імперії як масштабних гравців міжнародних відносин, необхідно відмітити, що процес їх клонування, їх тотожність як суб'єктів міжнародних відносин – це скоріше міф, ніж практика існування держав імперського типу. Природа імперської експансії пояснюється не тільки їх прагненням до територіальної масштабності, але і внутрішніми причинами історичного, культурного і соціального змісту. Для прикладу наведемо таке. Римська імперія протистоїть Візантійській насамперед за релігійним принципом; Британська колоніальна протилежна Пруській германській континентальній імперії за геополітичним принципом; фашистська імперія Гітлера протистоїть радянській марксистській за ідеологічним принципом; США як імперія західно-християнська протистоїть Російській імперії православно-християнського типу за принципом цивілізаційної відмінності. Наведені відмінності фактично демонструють непримиримий, безкомпромісний зміст співіснування імперій.

Після Другої світової війни стали очевидними контури міждержавної ієрархічної структури, що формується, охоплює земну кулю в цілому, тобто формуються імперії глобального рівня. Зароджуються нові глобальні метрополії та периферійні структури різного рівня. Перш за все, роль глобальної метрополії відіграють такі держави західної цивілізації, як США та провідні країни Західної Європи. В середині цієї цивілізаційної групи існує своя суперечлива ієрархія, але стосовно решти світу ці держави виступають як єдиний, досить консолідований центр. Перший периферійний рівень становлять інші країни Західної Європи, можливо і Канада, яка все-таки ближче до метрополії. Ступенем нижче знаходяться Індія, Бразилія, країни Південно-Східної Азії, деякі арабські держави. Третій рівень зайняли країни Латинської Америки, а також держави Африки.

Хоча необхідно наголосити, що європейські країни реально претендують на формування свого організаційного типу держави. Так, останнім часом досить часто дослідники і політики висловлюють різні оцінки щодо перспективи розвитку форм державно-територіального устрою європейських країн. У чому майбутнє Євросоюзу? У децентралізації і відокремленні держав при подальшій інтеграції культурно-економічного простору? Чи можливе співіснування об'єднаної Європи у рамках конфедерації або федерального устрою? Ціна питання стосується не лише устрою Євросоюзу, але і його територіальної організації і, головне, майбутнього формату держави. У зв'язку з цим виникає питання: перспективи Європейського альянсу – укріплення федерації, конфедерація країн, а, можливо, майбутній варіант оновленого типу «м'якої» імперії?

Ми дослідили окремі принципи та аспекти імперської системи. Імперії існували у різні епохи, у різному політичному і культурному оточенні. Всім імперіям були властиві різні моделі колонізації та освоєння простору. По-різному імперії сприймали свої регіони з їх автохтонним населенням. Проте багато в чому імперські домінанти залишалися схожими. Це дозволяє зробити припущення про те, що етноси можуть сприймати імперський порядок щонайменше за умови його адаптації до своїх етносоціальних та етнопсихологічних особливостей, а тому згадувати імперію-державу лише у минулому часі буде, на нашу думку, некоректно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ab Imperio. Материали научно-практического семинара «Ab Imperio». – Казань, 2000. – № 3-4. – С. 318-371.
2. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – Москва: Прогресс, 1986. – Т. 2. – 623 с.
3. Гольц А. Бремя милитаризма // Отечественные записки. – 2005, № 5 (26). URL: www.strana-oz.ru.

4. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1976. – 1096 с.
5. Империя. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон 1890-1907. URL: www.rubricon.com.
6. История дипломатии / Сост.А.Лактионов. – Москва: АСТ, 2005. – 943 с.
7. Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекция LX. Полный курс лекций. Текст предоставлен правообладателем. URL: <http://www.litres.ru>. Русская история. Полный курс лекций: Олма-ПРЕСС Образование; Москва; 2005. URL: www.magister.msk.ru.
8. Кротов Я. Военная Россия. URL: www.krotov.info.
9. Манфред А.З. История Франции. – Москва: Наука, 1972. – Т.1. – 360 с.
10. Миронов Б. Кому на Руси жилось хорошо // Родина. – 2012. – №3. – С.13-24.
11. Монтескье Ш.Л. О духе законов. – Москва, 1993. – 352 с.
12. Мохнач В. Империи в мировой истории. URL: www.gumer.info/bibliotek_Buks.
13. Сухотин Н.Н. Война в истории русского мира. – СПб., 1898. – 58 с.
14. Хаген Шульце. Краткая история Германии. – Москва: Весь мир, 2004. – 256 с.
15. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917). – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.
16. Burbank J., Ransel D. Imperial Russia: New Histories for the Empire. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – 312 p. URL: <https://www.tsemrinpoche.com/download/Sociology-Religion-Philosophy-Psychology.pdf>
17. Hunczak, T. Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1974. – 408 p.
18. Fogel Robert. Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History. – New York: Oxford University Press, 1964. – 296 p.
19. Landes D.S. The unbound Prometheus: Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present. – L.;Н.У.: Cambridge univ. press, 1969. – 566 p.
20. Seton-Watson, H. The Russian Empire 1801-1917. – Oxford: Oxford University Press, 1967. – 813 p.
21. Temin Peter. The Economy of the Early Roman Empire. – Cambridge, 2001. – 362 p.

REFERENCES

1. Ab Imperio. Materialyi nauchno-prakticheskogo seminarara «Ab Imperio» (2000). [*Materials of the scientific-practical seminar "Ab Imperio"*]. Kazan. No. 3-4, pp. 318-371 [in Russian].
2. Brodel, F. (1986). *Strukturyi povesednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe* [*Structures of everyday life: the possible and the impossible*]. Moskva: Progress. – Vols. 2, p. 623[in Russian.].
3. Golts, A. (2005). *Bremya militarizma. Otechestvennyie zapiski* [*The burden of militarism. Domestic Notes*']. No. 5 (26). Retrieved from www.strana-oz.ru [in Russian].
4. Dvoret'skiy, I. H. (1976). *Latinsko-russkiy slovar* [*Latin-Russian dictionary*]. Moskva. P. 1096 [in Russian].
5. Brokgauz, Efron (1890-1907). *Imperiya. Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona* [*Empire. Encyclopedic dictionary Brockhaus and Efron*]. Retrieved from www.rubricon.com [in Russian].
6. Laktionov, A. (2005). *Istoriya diplomatii* [*History of Diplomacy*]. Moskva: AST, p. 943 [in Russian].
7. Klyuchevskiy, V.O. (2005). *Kurs russkoy istorii* [*Russian history course*]. Lektsiya LX Polniy kurs lektsiy. Tekst predostavljen pravoobladatelem. Retrieved from <http://www.litres.ru>. Russkaya istoriya. Polniy kurs lektsiy: Olma-PRESS Obrazovanie; Moskva. Retrieved from www.magister.msk.ru [in Russian].
8. Krotov, Ya. *Voennaya Rossiya* [*Military Russia*]. Retrieved from www.krotov.info [in Russian].
9. Manfred, A. Z. (1972). *Istoriya Frantsii* [*History of France*]. Moskva: Nauka, Vol. 1, p. 360 [in Russian].
10. Mironov, B. (2012). *Komu na Rusi zhilos horosho* [*Who in Russia lived well*]. Rodina. No. 3, pp. 13-24 [in Russian].
11. Monteske, Sh. L. (1993). *O duhe zakonov* [*The spirit of the laws*]. Moskva, p. 352 [in Russian].
12. Mohnach, V. *Imperii v mirovoy istorii* [*Empire in world history*]. Retrieved from www.gumer.info/bibliotek_Buks [in Russian].
13. Suhotin, N. N. (1898). *Voyna v istorii russkogo mira* [*The war in the history of the Russian world*]. P. 58 [in Russian].
14. Hagen, Shultse (2004). *Kratkaya istoriya Germanii* [*Brief history of Germany*]. Moskva: Ves mir, p. 256 [in Russian].
15. Hosking, Dzh. (2001). *Rossiya: narod i imperiya (1552-1917)* [*Russia: people and empire (1552-1917)*]. Smolensk: Rusich, p. 512 [in Russian].

16. Burbank, J., Ransel, D. (1998). *Imperial Russia: New Histories for the Empire*. Bloomington: Indiana University Press, p. 312. Retrieved from <https://www.tsemrinpoche.com/download/Sociology-Religion-Philosophy-Psychology.pdf> [in English].
17. Hunczak, T. (1974). *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*. – New Brunswick: Rutgers University Press, p. 408 [in English].
18. Fogel, R. (1964). *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*. – New York: Oxford University Press, p. 296 [in English].
19. Landes, D.S. (1969). *The unbound Prometheus: Technological change a. industr. development in Western Europe from 1750 to the present*. – L.;H.Y.: Cambridge univ. press, p. 566 [in English].
20. Seton-Watson, H. (1967). *The Russian Empire 1801-1917*. – Oxford: Oxford University Press, p. 813 [in English].
21. Temin, P. (2001). *The Economy of the Early Roman Empire*. – Cambridge, p. 362 [in English].